

VLUCHT NAAR VOREN*

Het vertrek van de christenen uit Jeruzalem naar Pella

P.H.R. van Houwelingen

De gemeente van Jeruzalem is onze moederkerk. Op de Pinksterdag werden in Jeruzalem tal van mensen vervuld met de heilige Geest om Jezus van Nazaret te belijden als de Messias, de zoon van God. Velen lieten zich dopen in zijn naam en zo ontstond een bloeiende gemeente in de stad. Die christelijke gemeente van Jeruzalem vormde een hechte gemeenschap. Het boek Handelingen vertelt dat zij bleven volharden bij het onderwijs van de apostelen en de gemeenschap, het breken van het brood en de gebeden (Hnd.2,41-42). Doordat men bij het hele volk in de gunst stond, was er ook sprake van spectaculaire gemeentegroei. We lezen over drieduizend personen die het Woord aanvaardden en zich lieten dopen (Hnd.2,41), een getal dat later is aangegroeid tot ongeveer vijfduizend (maar dan worden alleen de mannen geteld: Hnd.4,4). Vele duizenden joden geloofden in Jezus de Messias (Hnd.21,20). In menig opzicht is de gemeente van Jeruzalem voor ons een voorbeeldige gemeente.

Aanvankelijk stond onze moederkerk onder leiding van de Twaalf. Later was het Jakobus, de broer van de Heer, die samen met de gezaghebbende oudsten van Jeruzalem de verantwoordelijkheid voor de gemeente droeg. Tot aan de jaren zestig van de eerste eeuw heeft dit geduurd. In 62 na Chr. werd Jakobus het slachtoffer van een moordaanslag. Een turbulente periode volgde. En we vragen ons verschillende dingen af. Hoe ging het met de gemeente van Jeruzalem na de dood van Jakobus? Welke gevolgen had de joodse oorlog voor de christenen van joodse afkomst? Waar is de gemeente gebleven na de val van Jeruzalem en de tempelverwoesting rond het jaar 70 na Chr.?

Deze vragen komen voort uit interesse voor de positie van joodse christenen in de apostolische periode. Een belangrijk aandachtsveld in de theologie, want het christendom heeft joodse wortels. Helaas zijn de beschikbare gegevens schaars. Daarom moeten we zorgvuldig omgaan met onze primaire bronnen: het Nieuwe Testament en het getuigenis

* Tekst van de inaugurele oratie op 2 september 2002 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar nieuwtestamentische vakken aan de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg).

van de oude kerk.¹ Dit onderzoek wil het materiaal uit deze bronnen wegen en zo goed mogelijk benutten, waar het gaat om onze moederkerk. Hoe heeft zij de joodse oorlog beleefd?

Eeuwenlang werd aangenomen dat de joodse christenen tijdig waren vertrokken, vanuit Jeruzalem naar Pella in Transjordanië. Deze migratie was een erkend gegeven in de historiografie over de eerste eeuw: 'de vlucht naar Pella'.

Aan het begin van de vierde eeuw schrijft de kerkhistoricus Eusebius:

De Jeruzalemse gemeente verliet op een gegeven ogenblik de stad; men deed dat op aanraden van enige mensen, die algemeen als godsvruchtig bekend waren en een goddelijke openbaring hadden ontvangen; zo kon de hele gemeente tijdig voor het uitbreken van de oorlog vertrekken; men vestigde zich in Pella, een stad in Perea. Door het vertrek van de mensen die in Christus geloofden was de koninklijke metropool Jeruzalem geheel verlaten van de heiligen; hetzelfde gold voor het Judese land; toen brak daar het goddelijk oordeel over hen door en werden ze gestraft voor hun wandaden tegen Christus en zijn apostelen; onder dat oordeel verdween tenslotte het hele geslacht van deze goddelozen uit de mensenwereld (*Kerkgeschiedenis* III 5,3).²

Vervolgens verwijst Eusebius naar het geschiedwerk van Flavius Josefus over *De joodse Oorlog*. Eusebius ziet de rampen die de stad Jeruzalem en het joodse volk hebben getroffen als Gods wraak vanwege het wangedrag tegen Gods gezalfde, Jezus Christus. Behalve deze beschrijving beschikken we nog over het getuigenis van bisschop Epifanius van Salamis op Cyprus (eind vierde eeuw). Hij noemt het vertrek naar Pella om het ontstaan van twee joods-christelijke sekten in Transjordanië te verklaren: de Nazoreeërs en de Ebionieten. Van beide groeperingen wil hij de leer beschrijven en bestrijden. Zijn boek kreeg de even originele als veelzeggende titel *Medicijnkastje* mee, omdat hij zijn lezers tegengif wilde toedienen tegen besmettelijke ketterijen.³

Bij de Nazoreeërs meldt Epifanius, dat alle leerlingen na de migratie uit Jeruzalem in Pella gingen wonen omdat Christus gezegd had Jeruzalem te verlaten en weg te trekken, aangezien de stad belegerd zou gaan worden. En vanwege die raad gingen ze naar de Dekapolis en verbleven daar. Van daaruit begon de ketterij van de Nazoreeërs.

Bij de Ebionieten zegt Epifanius, dat die ketterij ontstond na de inname van Jeruzalem.

1 Over de gemeente van Jeruzalem zijn we voornamelijk geïnformeerd door teksten uit de christelijke traditie. De informatie die in joodse bronnen bewaard gebleven is, betreft vooral de onderlinge relaties tussen orthodoxe joden en joodse christenen in het land na de tempelverwoesting. Bespreking daarvan vraagt apart onderzoek.

2 Alle citaten van Eusebius zijn weergegeven in de Nederlandse vertaling van Chr. Fahner.

3 Epifanius, *Medicijnkastje*, 29,7,7-8 (over de Nazoreeërs) en 30,2,7 (over de Ebionieten). Zie voor de Griekse tekst en een Nederlandse vertaling van deze twee passages: Verheyden, *Vlucht*, 11-12.

Toen allen die in Christus geloofden voornamelijk in Pella woonden, een stad van de Dekapolis die vermeld is in het evangelie, toen ze daarheen vertrokken waren en er verbleven, ontstond daaruit een aanleiding voor Ebion.⁴

Elders vermeldt Epifanius de terugkeer van de christenen naar Jeruzalem in het kader van het bezoek dat Aquila, de auteur van een gezaghebbende Griekse bijbelvertaling, in het begin van de tweede eeuw aan Jeruzalem bracht. In de stad trof hij een groep christenen aan. Hoe kwamen die daar? Zij waren vanuit Pella naar Jeruzalem teruggekeerd, aldus Epifanius. Toen de stad door de Romeinen dreigde te worden ingenomen en verwoest, werden alle leerlingen door een engel van God vooraf gewaarschuwd Jeruzalem te verlaten. Toen ze vertrokken waren, vestigden ze zich in Pella aan de overkant van de Jordaan.⁵

Sinds het midden van de vorige eeuw is de historiciteit van de vlucht naar Pella echter omstreden. In 1951 verscheen het spraakmakende boek *The Fall of Jerusalem and the Christian Church* door S.G.F. Brandon, waarin hij de historiciteit van de Pella-traditie in twijfel trok. Zijn onderliggende hypothese was dat er nauwe banden hebben bestaan tussen de christenen en de zeloten (fanatieke vrijheidsstrijders), zodat de christenen actief zouden hebben deelgenomen aan de joodse opstand tegen de Romeinen. In dat opzicht waren de christenen volgens Brandon loyaal aan het jodendom. Het verzet tegen Rome was immers een nationaal belang. Pas na de val van Jeruzalem en de tempelverwoesting zou het christendom als herboren tevoorschijn komen. Doordat de nationalistische beperkingen van het jodendom wegvielen, kon het christendom uitgroeien tot een wereldgodsdienst.

In dit plaatje past natuurlijk geen vlucht uit Jeruzalem. Brandon acht zo'n vlucht van een flinke groep mensen vanuit een door de Romeinen gecontroleerd gebied in noordelijke richting praktisch onmogelijk. De Romeinse generaal Vespasianus rukte op van noord naar zuid; de vluchtrichting zal eerder zuidwaarts geweest zijn. Volgens Brandon is het best mogelijk dat zich joods-christelijke vluchtelingen in Pella ophielden, maar die waren dan niet zozeer uit Jeruzalem als wel uit Galilea afkomstig.⁶

In 1967 publiceerde Brandon een boek met als titel *Jesus and the Zealots*, waarin hij zijn standpunt herhaalde en uitbouwde. Ook al vindt de gedachte dat de Jezusbeweging nauw verbonden was met de zeloten tegenwoordig nauwelijks meer weerklank, Brandon heeft ernstige twijfel gezaaid aan de historische waarde van de Pella-traditie.⁷

4 Ten onrechte wordt Ebion door Epifanius opgevat als de naam van de stichter van de Ebionieten. Zie ook noot 39.

5 *Maten en gewichten*, 14-15. Helaas heeft Verheyden (*Vlucht*, 12) alleen het laatste gedeelte van de bewuste passage weergegeven. Vergelijk daarom Koester ("Origin and Significance", 93-94), die het bezoek van Aquila aan Jeruzalem dateert in het jaar 129 na Chr. Zie ook noot 21-22.

6 Brandon, *Fall of Jerusalem*, 172-173.

7 Zie de genuanceerde kritiek op Brandon in het artikel van Simon, "Migration".

Voor het Nederlandse taalgebied is een publicatie te noemen over *De verwoesting van Jeruzalem en haar gevolgen* door H. Mulder (1977), die zich sterk door Brandon heeft laten beïnvloeden. Volgens hem is de Pella-traditie een literaire creatie van Eusebius. Tien jaar later heeft Mulder zijn visie vastgelegd in een schets van het leven van de kerk te Jeruzalem gedurende de eerste eeuw na Chr., die is opgenomen in deel III van het gezaghebbende *Bijbels Handboek* (1987). De moederkerk te Jeruzalem is, aldus Mulder, samen met de stad ten onder gegaan in de joodse oorlog. "Wat overbleef waren zwakke groepen, zonder veel samenhang, zonder geestelijke weerstand en stootkracht, verspreid over het land".⁸

In 1988 verscheen over dit onderwerp een monografie van Jozef Verheyden, getiteld: *De vlucht van de christenen naar Pella. Onderzoek van het getuigenis van Eusebius en Epiphanius*.⁹ Zoals de ondertitel al aangeeft, biedt Verheyden vooral een onderzoek naar de teksten die wel of niet aan de Pella-traditie ten grondslag liggen. Deze teksten hebben volgens hem meer theologische dan historische waarde.

Verheyden meent dat Epifanius afhankelijk is van Eusebius. Dan hebben we in feite maar een enkele bron voor de Pella-traditie en dat is de *Kerkgeschiedenis* van Eusebius. Maar kunnen we Eusebius op dit punt wel vertrouwen? Zijn geschiedschrijving is tendentius. Hij gebruikt de vlucht naar Pella om zijn lezers duidelijk te maken dat God enerzijds de rechtvaardigen altijd weet te redden en dat Hij anderzijds de goddelozen nooit ongestraft zal laten.¹⁰

Eusebius las bij Josefus dat veel joden destijds Jeruzalem opzochten, terwijl sommigen de stad ontvluchtten. Nu wilde hij duidelijk laten uitkomen dat – dankzij Gods rechtvaardigheid – de joden samen met Jeruzalem en haar tempel ten onder zijn gegaan, terwijl het christendom de wereld zou veroveren. Daartoe construeerde hij een vlucht van de christenen uit Jeruzalem naar Pella met behulp van Jezus' eschatologische rede uit de evangeliën, met name wat we lezen in Lucas 21,21-22: "Laten dan die in Judea zijn, vluchten naar de bergen, en die binnen de stad zijn, de wijk nemen, en die op het land zijn, er niet binnengaan, want dit zijn de dagen van vergelding, waarin alles wat geschreven is, in vervulling gaat". Kortom, Eusebius stelt het zo voor dat de vlucht van de christenen naar Pella het begin was van de ondergang van het jodendom.

8 Mulder, *Verwoesting*, 96.

9 Dissertatie onder auspiciën van F. Neiryck, uitgegeven in de voornaam ogende serie *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*.

10 Dat laatste is van toepassing op de joden, zo blijkt reeds uit de inleiding van Eusebius zelf. "Het joodse volk breng ik ook ter sprake. Nadat ze tegen onze Heiland hun plannen hadden beraamd, overkwam hen in snel tempo allerlei rampspoed. Wat er met hen gebeurde zal ik beschrijven". Dit gebeurt dan met name in de passage waarin de vlucht naar Pella genoemd wordt (*Kerkgeschiedenis* III 5-10): de nederlaag van de joden in hun oorlog tegen de Romeinen en de val van Jeruzalem annex de tempelverwoesting in 70 na Chr. Dat was het goddelijk gericht over het joodse volk.

De bijdrage van Eusebius was volgens de critici drieledig:

- a. Een wonderlijke ontsnapping van christenen uit Jeruzalem
- b. De gemeente kan zich veilig vestigen in de stad Pella (Transjordanië)
- c. Direct daarop volgen de val van Jeruzalem en de verwoesting van de tempel.

We zullen de voornaamste argumenten tegen de Pella-traditie de revue laten passeren:

1. Het kan gaan om een stichtingslegende, bedoeld om de christelijke gemeente van Pella (grotendeels bestaande uit niet-joden) te verankeren in de joodse gemeente van Jeruzalem. Misschien telde de gemeente van Pella enkele leden die uit Jeruzalem afkomstig waren en heeft men dat gegeven uitgebuit. Voor zo'n legende was temeer reden, omdat Pella intussen de bakermat was geworden van twee joods-christelijke sekten, de Nazoreeërs en de Ebionieten. Anderzijds had de christelijke gemeente in Pella een belangrijk man voortgebracht, namelijk Aristo van Pella. Hij leefde in de eerste helft van de tweede eeuw. Aristo was de auteur van een apologetisch geschrift tegen de joden. Maar de christelijke gemeente van Pella heeft in de kerkgeschiedenis geen prominente rol gespeeld. Pella is na de val van Jeruzalem en de tempelverwoesting niet uitgegroeid tot een missionair centrum, vergelijkbaar met Jamnia bij de joden. Van enige rivaliteit tussen Pella en Jeruzalem is geen sprake. Er was dus geen enkele aanleiding voor zo'n stichtingslegende. En de verwijzing van Eusebius naar Flavius Josefus (*Kerkgeschiedenis* III 5,4: "Ieder die precies wil weten hoe dat allemaal ging kan ik verwijzen naar het nauwkeurige geschiedwerk dat Josefus heeft geschreven") maakt het onwaarschijnlijk dat hij zich voor de lotgevallen van de Jeruzalemse gemeente op legendarisch materiaal baseerde.

2. Zoals gezegd, wil Eusebius een bepaalde boodschap overbrengen. Hij verhaalt niet over de tocht van de christenen naar Pella, hij geeft geen concrete omstandigheden van die reis, hij zegt niets over de moeilijkheden die ermee gepaard gingen; alles blijft beperkt tot het schema vlucht-redding-ondergang. Er wordt ook geen leider van de gemeente vermeld. De enige concrete naam die Eusebius noemt is een plaatsnaam, de stad Pella. Maar Pella komt nergens in de *Kerkgeschiedenis* meer ter sprake. Eusebius heeft deze naam verzonnen om zijn verhaal een schijn van geloofwaardigheid te geven. Transjordanië was een traditioneel toevluchtsoord.¹¹ Met de naam Pella verwijst Eusebius eenvoudigweg naar een bekende stad in een gebied waarvan voor iedereen duidelijk was dat het buiten Palestina viel: een veilig toevluchtsoord voor de christelijke gemeente van Jeruzalem.¹²

11 Pella was gesitueerd in een waterrijk en dus goed leefbaar gebied van de Dekapolis, dat reeds in de oudheid bekend stond om zijn warmwaterbronnen (Plinius, *Geschiedenis van de natuur*, V 16,74: 'aquis divitem'). Zie verder Bietenhard, "Die syrische Dekapolis von Pompeius bis Traian".

12 Verheyden, *Vlucht*, 237-240.

Hier wordt een methodische fout gemaakt: wanneer een historicus een boodschap wil overbrengen hoeft dit nog niet te betekenen dat hij zelf de benodigde gegevens creëert. Er zit juist een bepaalde spanning in het verhaal van Eusebius, doordat hij wel het *vertrek* naar Pella vermeldt maar verderop niet over een *terugkeer* spreekt, terwijl we toch de indruk krijgen dat er na het jaar 70 een christelijke gemeente in Jeruzalem was. Eusebius meldt dan ook: "Men zegt, dat de apostelen en de volgelingen van onze Heer, die nog in leven waren, van overal bij elkaar kwamen".¹³ Aangezien het gaat over een opvolger van Jakobus, moet dat wel in Jeruzalem geweest zijn. Het 'overal vandaan' (*pantachothēn*) betreft niet alleen de apostelen, die over de hele wereld waren uitgegaan, maar ook de volgelingen van onze Heer, die naar Pella waren vertrokken.¹⁴ Overal vandaan, dat impliceert ook Pella!

3. Pella (genoemd naar de geboorteplaats van Alexander de Grote) was een centrum van hellenistische cultuur. Is het waarschijnlijk dat mensen van joodse afkomst in zo'n heidense omgeving hun toevlucht zouden zoeken? Bovendien werd Pella in 66 na Chr. evenals andere plaatsen in de Dekapolis door woedende joden aangevallen als vergelding voor het enorme bloedbad dat onder de joodse bevolking van Caesarea was aangericht bij het uitbreken van de opstand. Dan waren de gevluchte christenen niet de slachtoffers geworden van de Romeinen, maar van de verbitterde vrijheidsstrijders. En kwamen ze later, dan hoefden ze niet op een vriendelijk onthaal door de plaatselijke bevolking te rekenen.¹⁵

In het bericht van Josefus wordt de naam Pella echter alleen genoemd als een van de getroffen steden; Josefus vermeldt niet of de inwoners zich daar mogelijk afreageerden op hun joodse stadgenoten. Dat doet hij wel bij de steden Scythopolis en Gerasa. In Scythopolis, waar de joden zich aan de zijde van de overige inwoners hadden geschaard om de plundersaars tegen te houden, werden ze verraderlijk afgeslacht. Maar de inwoners van Gerasa lieten de joden die bij hen wilden blijven wonen ongemoeid en gaven degenen die wilden vertrekken zelfs een vrijgeleide tot de grens (*De joodse Oorlog* 2,457-480). In geen van beide steden was sprake van totale verwoesting.

Bovendien was het niet vreemd dat sommige joden hun heil bij de heidenen zochten. Onder het meedogenloze bewind van stadhouder Gessius Florus (64-66 na Chr.) zagen veel joden zich genoodzaakt uit hun eigen omgeving te vertrekken en de wijk te nemen. Ze waren ervan overtuigd dat ze zich hoe dan ook beter ergens in den vreemde konden

13 *Kerkgeschiedenis* III 11.

14 Dit punt wordt door Verheyden (*Vlucht*, 60-61) bestreden met de bewering dat Eusebius zou terugverwijzen naar de uitzending van de apostelen in de wereld. Op zichzelf is dit juist, althans voor wat betreft de apostelen. Maar Eusebius noemt in één adem ook andere groepen: de volgelingen van onze Heer en zijn bloedverwanten, dat is o.a. de gemeente van Jeruzalem over wie hij had geschreven dat zij naar Pella was gevlucht (*Kerkgeschiedenis* III 5,2-3 is geschreven als één geheel: zie noot 27).

15 Mulder, *Verwoesting*, 85-86.

vestigen (*Joodse Oudheden* 20,252-256; verg. *De joodse Oorlog* 2,279). Het snelst buiten bereik van de stadhouder was men in de Dekapolis (Tienstedenbond): een vrije federatie van tien steden. We ontdekken hier een zekere analogie met de vlucht van de christenen naar Pella.

Voor de Jeruzalemse christenen speelde vermoedelijk nog een extra overweging mee. In de Dekapolis waren diverse christelijke gemeenten ontstaan, die de vluchtelingen uit de hoofdstad in hun midden konden opnemen en beschermen. Jezus had in dit gebied immers een bezetene genezen en deze man was dat vervolgens overal gaan verkondigen (Mc.5,1-20; verg. 7,31-37). Het is dus goed mogelijk dat er in Pella, een van de tien steden, christenen van niet-joodse afkomst woonden.¹⁶ Men zocht zijn heil dan weliswaar in een hellenistische stad, alleen niet bij heidenen maar bij een gemeente van medechristenen. Het evangelie van de Messias verenigt besnedenen en onbesnedenen, namelijk door het geloof.

4. Het vertrek van de christenen naar Pella zou in andere bronnen vermeld moeten zijn. Nu wordt zo'n vlucht weersproken door enkele 'concurrerende tradities', die het doen voorkomen alsof er altijd een kerk in Jeruzalem geweest is.¹⁷ Zo geeft Eusebius op gezag van verschillende schrijvers een namenlijst van 15 opzieners uit de Hebreëen in Jeruzalem vanaf de apostolische tijd tot de veldtocht van Hadrianus tegen de joden. Dit suggereert een bepaalde continuïteit zonder onderbreking.¹⁸ Zo ook zijn mededeling: "Er was ook een zeer grote kerk van Christus in Jeruzalem, bestaande uit joden, tot de tijd van de belegering onder Hadrianus".¹⁹ Maar het feit dat deze gegevens in hetzelfde boek voorkomen bewijst al dat ze niet zo concurrerend zijn als wel wordt voorgesteld. Blijkbaar heeft Eusebius zelf ze niet als onverenigbaar beschouwd.²⁰

Epifanius meldt dat men te Jeruzalem vergaderde in hetzelfde huis als waar de discipelen bijeen waren tussen Hemelvaart en Pinksteren; dit huis was namelijk niet verwoest, evenmin als diverse andere huizenblokken bij de Sionsheuvel en zeven synagoges.²¹ In de opzienerslijst van Eusebius wordt eveneens de continuïteit van de gemeente benadrukt; Jakobus was de eerste en Simeon de tweede opziener van Jeruzalem. Maar over Simeon heeft Eusebius verteld dat deze aangewezen werd na het jaar 70, toen men

16 Sowers, "Circumstances", 309-310; Pritz, *Nazarene Jewish Christianity*, 125-126. Zie over het vroege christendom in Transjordanië: Van Elderen, "Early Christianity in Transjordan".

17 Lüdemann, *Paulus*, 278-279.

18 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* IV 5,2.

19 Eusebius, *Bewijs voor het evangelie* III 5.

20 Verheyden, "Flight", 382.

21 Epifanius, *Maten en gewichten*, 14. Zie Gray, "Movements", 6-7; Koester, "Origin and Significance", 96-97. Volgens Pixner hadden de teruggekeerde joodse christenen een 'apostolische synagoge' gebouwd op de fundamenten van dit huis, en wel met gebruikmaking van enorme stenen die waarschijnlijk uit het verwoeste tempelcomplex afkomstig zijn (Pixner, *Wege des Messias*, 287-326).

'overall vandaan' was teruggekeerd; dit gebeurde ongeveer een decennium na de dood van Jakobus. Er was dus wel degelijk een onderbreking, alleen niet van principiële betekenis. Men koos iemand uit de nog levende bloedverwanten van de Heer. Joodse afkomst en familiebanden met de Heiland bepaalden blijkbaar nog steeds de opvolgingslijn.

Noch bij Eusebius, noch bij Epifanius blijkt dat tot de groep vluchtelingen ook een of meer apostelen behoorden. De aanwijzing uit de hemel was gericht tot de aanzienlijken (*dokimoi*) van de gemeente zelf. Het was 'het Jeruzalemse kerkvolk' (aldus Eusebius), dat op een gegeven ogenblik de stad verliet; het waren 'de leerlingen van de apostelen' (aldus Epifanius), dus niet de apostelen zelf, die later terugkeerden.²² Epifanius meldt expliciet dat men weer naar Jeruzalem terugkeerde en daar verbleef. Achteraf gezien is het vertrek van de christenen naar Pella niet meer geweest dan het zoeken van een tijdelijk heenkomen. Vandaar ook dat de stad Pella geen speciale betekenis heeft gekregen als missionair centrum.

5. Pella ligt minstens drie dagreizen van Jeruzalem, in noordoostelijke richting. Maar juist van die kant naderden de Romeinse legioenen onder leiding van generaal Vespasianus. Zij hadden alle wegen onder controle, van Emmaüs ten noordwesten van Jeruzalem tot Jericho ten noordoosten van de stad. Om Pella te kunnen bereiken, moest men zich een weg banen dwars door het gebied dat Vespasianus met zijn troepen onderworpen had.

Beeldend weet Mulder de situatie te tekenen: "Zij konden niet vóór de legers uit vluchten zoals bij oorlogen de gewone gang van zaken is, maar zij moesten in dit geval de romeinse legioenen tegemoet gaan en feitelijk door de linies heenbreken. Voorzover de Romeinen de streek waar men doortrok nog niet hadden bezet, waren natuurlijk de joodse patrouilles actief. Deze controleerden elke wegwijziging en moesten de bewegingen van de romeinse legeronderdelen volgen om hierover rapport te kunnen uitbrengen. Ook aan hun speurend oog konden de joodse christenen niet ontkomen." Met andere woorden: vluchten kon niet meer. Door Brandon werd veel waarde gehecht aan deze lijn van argumentatie; Mulder acht dit terecht.²³

Josefus meldt echter herhaaldelijk dat joden het belegerde Jeruzalem ontvluchtten, ondanks strenge controle van de uitvalswegen.²⁴ Hieruit blijkt dat zich in elke fase van de strijd wel zulke ontsnappingsmogelijkheden voordeden. Soms wist men zich met grote groepen mensen tegelijk door middel van omkoping een veilige vluchtroute te verschaf-

22 De christenen die Aquila in Jeruzalem aantrof, worden door Epifanius genoemd: 'leerlingen van de leerlingen van de apostelen'. Dit waren dus om zo te zeggen de kleinkinderen van de moederkerk onder Jakobus. De generatie daarvoor was vanuit Pella naar Jeruzalem teruggekeerd.

23 Mulder, *Verwoesting*, 83.

24 Josefus, *De joodse Oorlog* 2,538; 4,378-379; 4,410; 5,420-423; 6,111-120; 6,229-231; *Joodse Oudheden* 20,256.

fen. Overlopers werden door de Romeinen trouwens over het algemeen goed behandeld. Het vertrek van de christenen uit Jeruzalem naar Pella is moeilijk precies te dateren. Er zijn acht jaar verlopen tussen de dood van Jakobus en de verovering van Jeruzalem. Er wordt wel gedacht aan een emigratie van de gemeente vlak na de dood van Jakobus in 62 na Chr. (Wehnert) of voor het uitbreken van de eerste gevechtshandelingen in 66 na Chr. (Simon), maar zo kiest men een te simpele uitvlucht: Epifanius spreekt over een stad die dreigde te worden belegerd, ingenomen en verwoest. Een mogelijke datering van het vertrek zou kunnen zijn: de gevechtspauze in de winter van 66-67 na Chr., toen het Romeinse leger uit Jeruzalem was verdreven. Vlak daarna verlieten vele vooraanstaande joden de stad, aldus Josefus, zoals drenkelingen een zinkend schip verlaten (*De joodse Oorlog* 2,555-556). Onder deze vluchtelingen zouden ook de joodse christenen geweest kunnen zijn.

Volgens Josefus vonden de eerste gevechtshandelingen plaats in de zomer van het jaar 66 na Chr. (*De joodse Oorlog* 2,284). In november van datzelfde jaar behaalden de joden een belangrijke overwinning op het Twaalfde Legioen onder bevel van Cestius Gallus, de gouverneur van Syrië, die Jeruzalem was binnengetrokken. Hij moest de aftocht blazen en zijn leger werd vernietigd bij Bet-Choron. Pas in het voorjaar van 67 achtte de nieuwe opperbevelhebber van de Romeinen, Vespasianus, de tijd gekomen om de oorlog te hervatten. Maar het zou nog tot eind 68 duren voordat Galilea en Perea waren veroverd. En ondanks het feit dat alle uitvalswegen voortaan streng werden bewaakt, bleef het ook toen nog mogelijk door omkoping Jeruzalem te ontvluchten en op die manier de kostbare vrijheid voor geld te verwerven (*De joodse Oorlog* 4,377-379). Wel moest men wachten op een periode met weinig regenval, omdat het anders te gevaarlijk was om de Jordaan over te steken (zie Josefus, *De joodse Oorlog* 4,433).

De voornaamste argumenten tegen de Pella-traditie blijken bij nadere overweging niet steekhoudend te zijn. Van een stichtingslegende is geen sprake, want de kerk te Pella heeft geen belangrijke of concurrerende rol gespeeld in de latere kerkgeschiedenis. Als Eusebius het verhaal gebruikt om te laten zien dat de rechtvaardigen gered worden en de goddelozen gestraft, is daarmee nog niet gezegd dat hij de Pella-traditie zelf verzonnen heeft. Pella lag in de Jordaanvallei, net over de grens met Perea, in het gebied van de Dekapolis, waar al vroeg christelijke gemeenten kunnen zijn ontstaan. In geen enkele fase was een ontsnapping aan het belegerde Jeruzalem onmogelijk; vooral de winter van 66-67 na Chr. bood bij gunstige weersomstandigheden voldoende ruimte om te vertrekken. Onder de vluchtelingen bevonden zich echter geen apostelen. Daarom is er zo weinig over bekend. Na terugkeer van de gemeente in Jeruzalem werd een opvolger voor Jakobus als opziener aangewezen uit de nog levende bloedverwanten van de Heer, waarmee de leiding van de gemeente was gewaarborgd.

Dat de Pella-traditie geen literaire creatie is van Eusebius, kan blijken uit een opmerkelijk detail in zijn verhaal. Het merkwaardige is namelijk, dat hij het vertrek uit het joodse land laat plaatsvinden naar 'een stad in Perea, Pella geheten'. Was Pella een stad in

Perea? Niet tijdens de nieuwtestamentische periode. Perea werd traditioneel tot een van de vier landstreken van Israël gerekend (Judea, Galilea, Samaria, Perea), terwijl door Josefus om de noordgrens van Perea aan te geven de stad Pella genoemd wordt, die behoorde tot het min of meer zelfstandige gebied van de Dekapolis (*De joodse Oorlog*, 3,46-47). Dat bondgenootschap van tien steden was verleden tijd, toen Eusebius zijn boek schreef. Voor hem en voor zijn lezers was Perea eenvoudig identiek met Transjordanië. Het aanduiden van Pella als een stad in Perea is dus een anachronisme. Maar daardoor ontstaat een vreemde kronkel in het verhaal: hoe kan de christelijke gemeente van Jeruzalem uit het joodse land vertrekken om naar een stad in Perea te gaan, dat wil zeggen nog binnen de gevarenzone?

Eusebius had uit Josefus kunnen weten, dat Perea indertijd direct betrokken was geweest bij de oorlogshandelingen (*De joodse Oorlog* 4,410-439). Maar dat niet alleen, hij geeft in de volgende paragraaf van zijn boek zelfs een letterlijk citaat uit Josefus over een joodse vrouw die als gevolg van de oorlog Perea had verlaten en haar toevlucht had gezocht in Jeruzalem, maar radeloos van de honger moest besluiten haar eigen zoontje op te eten.²⁵ In het licht van deze gegevens is het niet waarschijnlijk dat Eusebius uit eigen beweging een stad in Perea zou hebben verzonnen als toevluchtsoord voor de christenen uit Jeruzalem. Alles spreekt daar juist tegen. Als Eusebius de gemeente van Jeruzalem desondanks naar Pella liet gaan om in deze stad een veilig heenkomen te zoeken, dan moet de plaatsnaam Pella hem uit de traditie bekend zijn geweest.²⁶

Bovendien is het niet zo dat Eusebius het vertrek van de gemeente direct in verband brengt met het oordeel over Jeruzalem. Hij onderscheidt duidelijk tussen de Jeruzalemse gemeente enerzijds en 'de heilige mannen' (*hoi hagioi andres*) anderzijds, waarmee niet de christenen in het algemeen, maar speciaal de prominente vertegenwoordigers van de christelijke kerk zijn bedoeld.²⁷ In concreto: Jakobus in Jeruzalem, maar ook de apostelen die de wereld introkken om het evangelie te verkondigen (zoals Petrus en Paulus). Zulke heilige mannen werd eer bewezen vanwege hun vroomheid, zegt Eusebius verderop.²⁸

25 *Kerkgeschiedenis* III 6,21-28; citaat van Josefus, *De joodse Oorlog* 6,201-213.

26 Zie Wehnert, "Auswanderung", 239-240.

27 De Griekse tekst van *Kerkgeschiedenis* III 5,2-3 vormt één lange volzin, waarin Eusebius beschrijft hoe de joden zich na de hemelvaart van de Heiland met allerlei boosaardige plannen tegen zijn volgelingen keerden. Drie apostelen werden om het leven gebracht: eerst Stefanus, dan Jakobus de broer van Johannes, bovenal Jakobus van Jeruzalem. Ook de overige apostelen werden op allerlei manieren dwarsgezet, maar zij verlieten het land (Judea duidt hier niet op de regio maar op heel het joodse land) om het evangelie aan alle volken te gaan verkondigen. Na het vertrek van de apostelen brengt Eusebius dan het vertrek van de Jeruzalemse gemeente ter sprake.

28 *Kerkgeschiedenis* VII 19. Zie ook *Kerkgeschiedenis* III 1,1-3: "De heilige apostelen en discipelen van onze Heiland verspreidden zich inmiddels over de hele wereld". Aansluitend noemt Eusebius de namen van Thomas, Andreas, Johannes, Petrus en Paulus.

Met het verdwijnen van de christenen uit Jeruzalem viel de goddelijke bescherming weg. Dat is het bijbelse motief van het kleine groepje rechtvaardigen die door hun aanwezigheid in de stad het goddelijk gericht tegenhouden, omdat de Almachtige niet alleen hen maar ook hun omgeving wil zegenen. Denk bijvoorbeeld aan de rechtvaardigen in Sodom (Gn.18,22-33). Verderop geeft Eusebius dit ook met zoveel woorden aan, wanneer hij zegt: zolang Jakobus en de anderen in de stad Jeruzalem zelf verbleven, konden ze een heel sterke beschutting blijven bieden voor die plaats.²⁹ Maar de een na de ander had de stad moeten verlaten.

Dus niet de vlucht als zodanig was het punt van Eusebius, maar het verdwijnen van de christelijke presentie in Jeruzalem. We kunnen zijn bedoeling zo weergeven: als gevolg van de steniging van Stefanus, de moord op Jakobus de apostel en zijn naamgenoot, de broer van de Heer, waren alle 'heilige mannen' weg uit Jeruzalem en toen bij het naderen van de oorlog ook de christelijke gemeente vertrok, stond niets het goddelijk gericht meer in de weg.³⁰

Hierbij moet worden aangetekend dat Eusebius zijn woorden zorgvuldig heeft gekozen. Hij spreekt niet ongenueanceerd over het joodse volk als geheel. Gods wraak brak uiteindelijk door vanwege de misdaden die tegen Christus en zijn apostelen waren bedreven en deed dat geslacht (*tèn genean autèn ekeinèn*) totaal uit de mensenwereld verdwijnen, namelijk die bepaalde generatie joden die zich willens en wetens tegen Christus en zijn apostelen waren blijven verzetten. Met deze formulering sluit Eusebius aan bij de woorden van Jezus zelf, die zich meermalen beklaagde over zijn tijdgenoten: een ongelovig en verkeerd geslacht.

De bewering dat Eusebius zich voor de Pella-traditie zou hebben laten inspireren door Lucas 21,21 mist voldoende grond. Wat zei Jezus precies? "Laten dan die in Judea zijn, vluchten naar de bergen". Hij sprak niet over mensen uit Jeruzalem, maar uit Judea. En Hij adviseerde geen gezamenlijk vertrek naar een stad als Pella, maar verspreiding over 'de bergen', hetgeen in deze context wel moet slaan op het Judese bergland en niet op Transjordanië of op het gebied rond de Dode Zee.³¹ In de ruige heuvels van Judea had vroeger ook Judas de Makkabeeër met zijn mensen een schuilplaats gevonden. Nergens in de eschatologische rede staat dat men Judea moest verlaten.

Normaal zoeken mensen in oorlogstijd bescherming en veiligheid binnen de muren van een sterke stad. Maar deze stad is ten ondergang gedoemd. Jezus' woorden betekenen dat het belegerde Jeruzalem geen veilig toevluchtsoord zal zijn. Wie binnen de muren

29 *Kerkgeschiedenis* III 7,8.

30 Wehnert, "Auswanderung", 236.

31 Contra Marshall, *Commentary*, 772 en Sowers, "Circumstances", 319. Zie ook Lucas 1,39.65. Pixner ziet Jezus' eschatologische rede als voornaamste reden voor de vlucht naar Pella; volgens hem verlieten de christenen Jeruzalem omdat men op grond daarvan een spoedige terugkeer van de Messias verwachtte in een woestijnachtig gebied (Pixner, *Wege des Messias*, 360-362).

werkt, kan beter de wijk nemen en wie op het veld werkt, moet de stad liever niet meer binnengaan.³² De formulering heeft de vorm van een indirecte waarschuwing. Jezus richt zich in vers 21 niet meer rechtstreeks tot zijn discipelen, maar Hij spreekt nu over de gevaarlijke situatie voor alle bewoners van Judea. Het is dus niet Jezus' bedoeling geweest op te roepen tot een vlucht van de christelijke gemeente. Wel zou het kunnen zijn dat sommige christenen uit Judea zijn woorden zo hebben opgevat, maar het Lucas-evangelie vermeldt niet of deze waarschuwing werkelijk tot gevolg had dat men massaal vertrok. Dit bemoeilijkt ook de mening dat Lucas 21,21 gelezen moet worden als een profetie die Jezus achteraf in de mond is gelegd door de evangelist. Dan had Lucas veel specifiekere moeten zijn.³³ De waarschuwing is in algemene bewoordingen gesteld. Vers 22 betekent dan ook dat de onheilstijd in vervulling gaat die al geschreven staat bij de profeet Jeremia (Jr.21,8-10).

Eusebius heeft zijn informatie dus niet aan Lucas ontleend. Alledrie de in het evangelie gebruikte werkwoorden ('vluchten, de wijk nemen, niet binnengaan') ontbreken bij Eusebius. Ten onrechte wordt de godsspraak over het vertrek naar Pella bij Eusebius door Verheyden gelijkgesteld met Lucas 21,21.³⁴ Het is echter opmerkelijk dat Eusebius verderop wel verwijst naar de waarschuwingen van Jezus Christus (hij geeft een royale citatenreeks), maar dan uitgerekend aan deze tekst voorbijgaat.³⁵ Eusebius beschouwde Jezus' woorden als een algemene waarschuwing voor de *mensen in Judea*, terwijl later een specifieke boodschap werd gegeven aan het adres van de *gemeente in Jeruzalem*. Het feit dat hij beide 'vluchttradities' zorgvuldig onderscheidt, pleit tegen de gedachte dat het vertrek naar Pella een eigen creatie van Eusebius is. In plaats daarvan lijkt het erop dat hij beschikte over historische informatie, inclusief het detail dat men vertrok op aanraden van de leiders van de gemeente, die een godsspraak door openbaring hadden ontvangen.³⁶

Met het Griekse woord godsspraak (*chrèsmos*) bedoelt Eusebius een concrete profetie uit de bijbel, die meestal letterlijk door hem wordt geciteerd.³⁷ Dat is hier niet het geval, hetgeen wijst op directe openbaring (*apokalupsis*) aan de aanzienlijken van de gemeente.

32 Jezus spreekt over de situatie tijdens een zichtbare belegering (Lc.21,20: 'wanneer u Jeruzalem door legerkampen omsingeld (*kukloumenèn*) ziet'), terwijl Eusebius zegt dat de christelijke gemeente 'voor de oorlog' (*pro tou poleμου*) van de hemel het advies kreeg om uit Jeruzalem te vertrekken, dus in ieder geval voordat de stad compleet door de Romeinen ingesloten was.

33 Reicke, "Synoptic Prophecies", 124-130.

34 Verheyden, *Vlucht*, 236-237.

35 Uit de profetische woorden van Christus citeert Eusebius achtereenvolgens Mt.24,19-21; Lc.19,42-44a; Lc.21,23b-25; Lc.21,20 (*Kerkgeschiedenis* III 7).

36 Balabanski, *Eschatology*, 105-109.

37 Verheyden, *Vlucht*, 172-173.

Volgens Epifanius gebeurde dit door een engel van de Heer. Een bijbelse parallel is de godsspraak die Cornelius had ontvangen van een engel (Hnd.10,22) of de herhaalde vluchtaanwijzing in een droom voor de magiërs uit het oosten en voor Jozef, die eveneens als godsspraak wordt aangeduid (Mt.2,12.22).

De Pella-traditie bij Epifanius vertoont inderdaad veel gelijkenis met die bij Eusebius. Ook hier de wonderlijke ontsnapping uit Jeruzalem, een veilig verblijf in de stad Pella en aansluitend de verwoesting van Jeruzalem. Toch bewijst een analyse van de gebruikte teksten niet dat Epifanius literair afhankelijk zou zijn van Eusebius. Temeer niet omdat hij tot drie keer toe vermeldt wat bij Eusebius beperkt blijft tot een enkel fragment.³⁸ Bovendien was de formulering van Eusebius tamelijk vaag: hij spreekt over een bepaalde godsspraak (*tina chrèsmon*) door middel van een openbaring (*di' apokalypseos*). Epifanius daarentegen noemt een opdracht van Christus die werd overgebracht door een engel. Alleen bij Eusebius hoort de plaatsnaam Pella tot de godsspraak zelf. Maar hoewel Epifanius twee van de drie keer de gevluchte christenen in Perea (dat wil zeggen in Transjordanië) heeft gesitueerd, noemt hij alledrie de keren de Dekapolis als historisch correcte locatie van de stad Pella. En dat gegeven was uit Eusebius beslist niet af te leiden! Epifanius kende de Pella-traditie uit een ons onbekende maar van Eusebius onafhankelijke bron.³⁹

De bron van Eusebius was waarschijnlijk niemand minder de al eerder genoemde apologet Aristo van Pella.⁴⁰ Hij schreef een dialoog tussen Jason (een messiasbelijdende jood) en Papiscus (een jood uit Alexandrië). Helaas is het werk van Aristo verloren gegaan. Dat hij een belangrijke informant van Eusebius moet zijn geweest, blijkt uit een citaat dat Eusebius gebruikt bij de beschrijving van de Bar Kochba-opstand (132-135 na Chr.):

Hadrianus vaardigde tevens een decreet uit, waarbij het vanaf die tijd aan het hele volk verboden werd om de streek rond Jeruzalem binnen te gaan; zo konden de joden zelfs niet van een afstand een blik werpen op de grond waar hun voorvaders woonden. Deze dingen worden verteld door Aristo uit Pella (*Kerkgeschiedenis* IV 6,3).

38 Zie verder Koester, "Origin and Significance", 92-97.

39 Terwijl Eusebius de naam Ebionieten wil verklaren met behulp van de etymologie van het Hebreeuwse woord voor 'arm', biedt Epifanius een andere verklaring: volgens hem waren de Ebionieten geworteld in Perea/Pella en zou de naam verwijzen naar een bepaalde persoon, degene die de sekte zou hebben gesticht: Ebion. Gezien dit verschil is het aannemelijk dat Epifanius toegang had tot een andere bron dan Eusebius (Balabanski, *Eschatology*, 109-112).

40 Schlatter, *Synagoge und Kirche*, 154; Lüdemann, *Paulus*, 274; Wehnert, "Auswanderung", 254.

Welnu, wanneer Aristo iets vertelde over de opstand onder Bar Kochba, dan heeft hij de treurige afloop daarvan ongetwijfeld gebruikt in zijn anti-joodse argumentatie. Het zou in dezelfde lijn liggen om wat betreft de gebeurtenissen van de (eerste) joodse oorlog een contrast te tekenen tussen de vlucht van de christenen naar Pella enerzijds en de ramp die vlak daarna de achtergebleven joden in Jeruzalem trof anderzijds. Het is niet onwaarschijnlijk dat Aristo in dat verband informatie heeft doorgegeven over de aanwezigheid van christenen in Pella, temeer omdat hij zelf uit de stad Pella kwam en van joodse afkomst was.⁴¹ Indirect baseert Eusebius zich dan op het getuigenis van de gevluchte christenen uit Jeruzalem. De Pella-traditie stamt uit betrouwbare bron.

Over de periode na de dood van Jakobus en de val van Jeruzalem⁴² weet Eusebius ons het volgende mee te delen:

Nadat Jakobus de marteldood was gestorven volgde dadelijk daarna de val van Jeruzalem; men zegt, dat de apostelen en de volgelingen van onze Heer, die nog in leven waren, van overal bij elkaar kwamen, samen met de mensen die 'naar het vlees' aan onze Heer verwant waren. De meesten van hen leefden immers nog.

Ze overlegden gezamenlijk over de vraag wie het waardig geacht zou worden tot opvolger van Jakobus te worden uitgeroepen.

Allen kwamen eenstemmig tot de conclusie dat Simeon, de zoon van Clopas, het waardig was om de opzienaarszetel te Jeruzalem te bezetten; wij horen van hem ook in het evangelie. Men zegt dat Simeon een neef van moeders zijde was van onze Heiland; Hegesippus verzekert dat Clopas de broer van Jozef was (*Kerkgeschiedenis* III 11).

41 Verheyden (*Vlucht*, 54) suggereert dat het enige wat Aristo gemeenschappelijk heeft met de Pella-traditie de plaatsnaam is, maar daarmee doet hij geen recht aan de samenhang van de overlevering (Wehnert, "Auswanderung", 254). Hoewel Wagemakers het bericht bij Eusebius over de vlucht naar Pella als onhistorisch beschouwt, meent hij dat er wel een kern van waarheid in zit. Hij suggereert dat Aristo in het kader van zijn apologetiek een lokale traditie heeft doorgegeven. Enkele christenen waren individueel uit het belegerde Jeruzalem ontsnapt en in Pella terechtgekomen. Later zou die van oorsprong lokale traditie volgens hem zijn opgeblazen tot de migratie van de *gehele* kerk van Jeruzalem ("Vlucht", 97-98). Maar waarom zou deze 'nieuwe suggestie' geloofwaardiger zijn dan de oude informatie die Eusebius heeft bewaard?

42 Het Grieks koppelt deze beide feiten aan elkaar als chronologisch voorafgaande aan wat Eusebius wil vertellen over de aanwijzing van Simeon. De Nederlandse vertaling van Fahner laat onvoldoende uitkomen dat dit pas gebeurde na het jaar 70. In de tiende eeuw wordt de traditie geboekstaafd dat de joodse christenen in het vierde jaar van keizer Vespasianus, dat wil zeggen het jaar 73 na Chr., vanuit Transjordanië naar het verlaten Jeruzalem terugkeerden en daar een kerk bouwden (Euty chius, *Annales*, in: Migne, *P.G.* 111, 985). Zie over de bouwgeschiedenis van deze 'apostolische synagoge' op de Sionsheuvel: Pixner, *Wege des Messias*, 287-326.

Deze passage is voor ons onderwerp van grote betekenis.⁴³ Het is niet gebleven bij een vertrek uit Jeruzalem naar Pella. Hoewel sommige joodse christenen in Pella achtergebleven zijn (immers, daar kwam Aristo vandaan en daar vonden zowel de Nazoreeërs als de Ebionieten hun oorsprong), was er na de oorlog een terugkeer van de vluchtelingengemeente als geheel naar de stad Jeruzalem. Epifanius vermeldde dit feit expliciet om te verklaren waarom Aquila aan het begin van de tweede eeuw een bloeiend geloof aantrof in het door oorlogsgeweld zwaar gehavende Jeruzalem: men was vanuit Pella naar Jeruzalem teruggekeerd. Eusebius zegt dat niet met zoveel woorden, maar wel impliciet: de apostelen en de volgelingen van de Heer kwamen 'overal vandaan' voor een soort oecumenisch beraad bijeen in Jeruzalem.⁴⁴ Ook vanuit Transjordanië! En aangezien er vervolgens sprake is van een gezamenlijk overleg en een eenstemmige conclusie, die ter vergadering tot het aanwijzen van een nieuwe opziener voor Jeruzalem leidde, moet daar ook een gemeente aanwezig geweest zijn.

De enigszins gedesorïenteerde moederkerk maakte dus na de oorlog een nieuwe start door Simeon aan te wijzen tot officiële opvolger van Jakobus, de broer van de Heer. De aanwezigheid van zoveel prominenten bij deze gebeurtenis wijst erop dat men de opvolgingskwestie in Jeruzalem van bovenplaatselijk belang achtte. Bewust wordt gekozen voor een van Jezus' familieleden: een volle neef, wiens vader bovendien volgens het evangelie naar Lucas een van de beide Emmaüsgangers was en die dus de opgestane Heer persoonlijk had ontmoet en Hem zelfs bij zich thuis had ontvangen (Lc.24,18; verg. Joh.19,25).

Als familie van de vermoorde Jakobus behoorde deze Simeon zeker tot degenen die eveneens voor hun leven moesten vrezen, maar tevens was hij een van de aanzienlijken uit de gemeente van Jeruzalem die volgens Eusebius 'voor de oorlog' door middel van een openbaring de godsspraak hadden ontvangen om naar Pella te gaan. Dan maakte Simeon ook deel uit van de groep naar Jeruzalem teruggekeerde vluchtelingen. Hij is de marteldood gestorven ten tijde van keizer Trajanus (98-117 na Chr.), omdat hij vanwege

43 Bauckham, *Jude and the Relatives of Jesus*, 84-85, betoogt met goede argumenten dat de hele passage historisch plausibele informatie bevat, die door Eusebius is ontleend aan degene die aan het slot met name genoemd wordt: Hegesippus. Dit was een joodse christen uit de tweede eeuw. De essentie van deze passage, namelijk dat Jakobus werd opgevolgd door Simeon, een neef van de Heer, staat in een fragment van Hegesippus dat Eusebius letterlijk zal citeren (*Kerkgeschiedenis* IV 22,4).

44 Dus niet in Pella, want er moest een nieuwe opziener voor Jeruzalem aangewezen worden (contra Gunther, "Fate", 91). Eusebius spreekt in hetzelfde verband over het bezetten van de opzienaarszetel aldaar (*autothi*), waarmee de eerdergenoemde stad Jeruzalem bedoeld moet zijn. Zie over de opzienaarszetel van Jeruzalem, de stoel van Jakobus die door zijn opvolgers eerbiedig werd bewaard, *Kerkgeschiedenis* VII 19.

zijn Davidische afkomst als politiek gevaarlijk werd beschouwd.⁴⁵ Dit betekent in ieder geval dat Simeon de joods-christelijke gemeente van Jeruzalem nog heeft geleid rond de eerste eeuwwisseling van onze jaartelling. Hij moet dan enkele tientallen jaren als opziener van de moederkerk te Jeruzalem hebben gefunctioneerd en was daarmee een van de invloedrijkste joodse christenen.

'De aanzienlijken (*dokimoi*) aldaar', als ontvangers van de godsspraak, is een niet-ambtelijke betiteling. Na de dood van Jakobus was immers nog geen officiële opvolger aangevoerd die in zijn plaats de leiding van de gemeente zou kunnen overnemen. Wel waren er tal van prominente christenen in Jeruzalem. Het Griekse woord *dokimos* wordt in het Nieuwe Testament gebruikt voor diegenen uit de gemeente die algemeen gerespecteerd worden: ze hebben de proef doorstaan en zijn betrouwbaar gebleken (Rom. 14,18; 16,10; 1 Kor. 11,19; 2 Kor. 10,18; 13,7; 2 Tim. 2,15; Jak. 1,12).

De stelling dat de val van Jeruzalem en de tempelverwoesting het joodse christendom voorgoed heeft doen verdwijnen is, zo moeten we uiteindelijk vaststellen, aanvechtbaar. Duidelijk is dat de messiasbelijdende joden zich in de oorlog tegen de Romeinse bezetters bewust niet geïdentificeerd hebben met de joodse zaak.⁴⁶ Van een paniecreactie was bij de vlucht naar Pella geen sprake. De leiders van de Jeruzalemse gemeente werden tijdig gewaarschuwd door een godsspraak die zij hadden ontvangen. Zo kon men nog 'voor de oorlog' vertrekken. Het was geen volksverhuizing, maar we kunnen wel spreken van een kerkverhuizing.

Door uit te wijken naar Pella in de Dekapolis heeft de gemeente van Jeruzalem het catastrofale jaar 70 zowel fysiek als geestelijk overleefd, zodat men zich later in betrekkelijke rust kon hergroeperen. Behalve voor deze doorstart in de hoofdstad was het joodse christendom vitaal genoeg om zich elders in het land te vestigen (met name in Galilea, een regio waar diverse bloedverwanten van Jezus leefden en werkten).

Over de opzieners te Jeruzalem meldt Eusebius nog het volgende:

Ik heb op geen enkele manier kunnen vaststellen, dat de ambtsperiodes van de opzieners te Jeruzalem schriftelijk zijn vastgelegd; dat is niet zo verwonderlijk, omdat die opzieners volgens de traditie zeer kort leefden.

Wel heb ik van verschillende schrijvers vernomen dat er tot op de veldtocht van Hadrianus tegen de joden vijftien opzieners geweest zijn in de gemeente van Jeruzalem, die volgens zeggen vanaf het begin allen Hebreëen waren; zij hadden kennis van Christus op een zuivere en onbesmette wijze ontvangen; zodanig was die kennis, dat de mensen die in staat zijn tot oordelen hun benoeming goedkeurden en hun het opzienersambt waardig achtten. In die tijd bestond de hele gemeente die onder hun toezicht stond uit gelovige Hebreëen, vanaf de tijd van de apostelen tot op het beleg dat toen aanstaande was. De joden stonden

45 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 32.

46 Luttikhuisen, "Vroeg-christelijk jodendom", 173.

toen weer op tegen de Romeinen en werden na een zware strijd onderworpen en gevangen genomen.

Tot dan toe waren de opzieners uit de besnijdenis geweest; ik zal hun namen nu in volgorde verhalen. De eerste was Jakobus, die de 'broer van de Heer' genoemd werd; na hem kwam als tweede Simeon, de derde was Justus, de vierde Zacheüs, de vijfde Tobias, de zesde Benjamin, de zevende Johannes, de achtste Matteüs, de negende Filippus, de tiende Seneca, de elfde Justus, de twaalfde Levi, de dertiende Efres, de veertiende Jozef, en de vijftiende, tenslotte, Judas.

Dit zijn al de opzieners van Jeruzalem sinds de apostolische tijd tot de periode hierboven vermeld; allen waren ze uit de besnijdenis.

(Eusebius, *Kerkgeschiedenis* IV 5,1-4)⁴⁷

Het grote aantal van vijftien opzieners voor een periode van in totaal ruim 70 jaren wordt volgens de traditie verklaard door het feit dat deze mannen zeer kort leefden.⁴⁸ Die verklaring is echter niet overtuigend. Simeon stierf juist op zeer hoge leeftijd.⁴⁹ Men heeft wel verondersteld dat in de lijst ook opzieners van andere joods-christelijke gemeenten uit den lande of zelfs uit Pella zijn meegeteld.⁵⁰ Aannemelijker is echter dat zij niet na elkaar, maar naast elkaar leiding hebben gegeven aan de gemeente te Jeruzalem. Wanneer we de derde van de lijst, Simeons opvolger Justus,⁵¹ mogen beschouwen als de laatste opziener voor de veldtocht van Hadrianus tegen de joden, resteren precies twaalf andere namen van prominente joodse christenen – mogelijk vormden zij het college van oudsten dat samen met Jakobus leiding gaf aan de gemeente van Jeruzalem.⁵²

Hoe dan ook, de opzieners van Jeruzalem waren aanvankelijk allemaal van joodse afkomst, tot aan de opstand onder Bar Kochba. Daarna verklaarde keizer Hadrianus Jeruzalem tot verboden gebied. We vernamen dat al via Aristo van Pella. Op het betreden van de stad door joden stond zelfs de doodstraf. Zo werd Jeruzalem onder de naam

47 Ook Epifanius geeft zo'n lijst (*Medicijnkastje* 66,21-22), maar Justus noemt hij abusievelijk Judas (zie daarover Bauckham, *Jude and the Relatives of Jesus*, 77-79).

48 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* IV 5,1.

49 Volgens Hegesippus stierf Simeon de marteldood als 120-jarige (Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 32,3.6).

50 Van den Broek, "Der Brief des Jakobus", 63-64, geeft een beknopt overzicht van de belangrijkste verklaringen.

51 Was hij dezelfde persoon als de in Hnd.1,23 genoemde Justus ofwel Jozef Barsabbas?

52 Men veronderstelt dat, toen het aantal van de Twaalf te klein was geworden, een college van twaalf oudsten werd gevormd rondom de persoon van Jakobus, teneinde de leidende positie van de apostelen over te nemen (Bauckham, *Jude and the Relatives of Jesus*, 70-79, onder verwijzing naar Van den Broek, "Der Brief des Jakobus", 64-65). Het bijbelboek Handelingen spreekt herhaaldelijk over gezaghebbende oudsten (ooggetuigen) in Jeruzalem. Zie daarover Van Bruggen, *Ambten*, 78-91.

Aelia Capitolina een geheel heidense stad. Hiermee zou ook het karakter van de christelijke gemeente veranderen. Justus was de laatste opziener van joodse afkomst. Voortaan waren de opzieners allemaal van niet-joodse afkomst, aldus Eusebius.⁵³ Hij geeft dan opnieuw vijftien⁵⁴ namen, naar zijn zeggen ontleend aan de opzienerslijsten van de gemeente. Markus was de eerste niet-joodse opziener, Narcissus wordt als vijftiende genoemd; maar gerekend vanaf de apostelen is hij volgens Eusebius nummer dertig in de opvolgingslijn. Hier blijkt zowel iets van continuïteit als van discontinuïteit in de apostolische kerk van Jeruzalem. Opzieners wisselen elkaar af, maar sinds 135 na Chr. waren ze niet meer afkomstig uit de besnijdenis.

Aan het begin van de tweede eeuw verminderde het gezag van de moederkerk te Jeruzalem als gevolg van het weggaan of wegvallen van bloedverwanten, apostelen en ooggetuigen. Langzaam maar zeker werd hun persoonlijke aanwezigheid vervangen door de apostolische geschriften.⁵⁵ Geleidelijk zou het aantal joodse christenen ook binnen Israël overtroffen worden door het aantal christenen van niet-joodse afkomst. Het christendom leek zijn joodse wortels te zijn ontgroeid. Niets is echter minder waar. Laten we de bewogen geschiedenis van de joodse christenen niet vergeten. De gemeente van Jeruzalem is en blijft onze moederkerk.

Tot slot nog enkele perspectieven die zich naar aanleiding van dit onderzoek openen:

1. Onze moederkerk, de christelijke gemeente van Jeruzalem, is op aanwijzing van de hemel zelf bewaard gebleven voor oorlogsgeweld en ondergang. Hoewel de stad Jeruzalem door de Romeinen zou worden belegerd en ingenomen en haar trotse tempel verwoest, konden de joodse christenen zich tijdig in veiligheid stellen door naar Pella in de Dekapolis te vertrekken. Daardoor heeft de gemeente van Jeruzalem de catastrofe overleefd die het volk Israël rond het jaar 70 na Chr. trof. De apostolische periode was nog niet ten einde.

2. Er is geen concrete aanwijzing dat de joodse christenen actief hebben deelgenomen aan de oorlog tegen de Romeinen. Volgelingen van Jezus zijn zeker geen zeloten. Mogelijk speelden daarbij de volgende factoren een rol: de profetische woorden van Jezus Christus over het betreurenswaardige lot van Jeruzalem en haar tempel, de groeiende afstand tussen messiasbelijdende en andere joden (vooral na de moord op Jakobus) en het respect voor de overheid dat in christelijke kring gebruikelijk was.

53 *Kerkgeschiedenis* V 12.

54 Merkwaardig genoeg worden welgeteld slechts dertien namen van opzieners genoemd. Twee namen kunnen vanuit Eusebius' *Kroniek* na Capito worden aangevuld: Maximus en Antonius (Bauckham, *Jude and the Relatives of Jesus*, 71 n. 79).

55 Pritz, *Nazarene Jewish Christianity*, 124.

3. Het vertrek van de joodse christenen was niet bedoeld als een principiële breuk met het jodendom. De vlucht vanuit Jeruzalem naar Pella werd immers gevolgd door een terugkeer vanuit Pella naar Jeruzalem. Er is continuïteit in de kerkgeschiedenis van Jeruzalem. De na-oorlogse gemeente was geen andere dan onze moederkerk van Pinksteren. Na de dood van Jakobus werd ongeveer een decennium later met de aanwijzing van Simeon de opvolgingslijn voortgezet. Zo bleef de christelijke gemeente een joods karakter dragen.

4. Enkele geïsoleerde achterblijvers zouden later in Pella uitgroeien tot joods-christelijke groeperingen als de Nazoreeërs en de Ebionieten. In die kringen was een bewerking van het Matteüs-evangelie in omloop onder de naam 'het evangelie naar de Hebreëen'.⁵⁶ Matteüs had het evangelie voor Israël oorspronkelijk geschreven in zijn moedertaal.⁵⁷ Vermoedelijk hebben de joodse christenen het Hebreeuwse origineel van Matteüs meegenomen vanuit Jeruzalem en dan is het in Pella en de omgeving van de Dekapolis geweest, dat voor het eerst de behoefte werd gevoeld om het evangelie voor Israël in het Grieks te vertalen.

5. We kwamen de benaming 'Hebreëen' bij Eusebius tegen als aanduiding voor joodse christenen. Tot 135 na Chr. waren in Jeruzalem zowel de opzieners als de gemeente onder hun toezicht allemaal 'Hebreëen', dat wil zeggen: afkomstig uit de besnijdenis.⁵⁸ Nu bevat het Nieuwe Testament een brief met het enigszins raadselachtige adres: 'aan de Hebreëen' (*pros Hebraïous*), die kan worden gesitueerd in de jaren zestig van de eerste eeuw.⁵⁹ Voor het begrijpen van deze Hebreënbrief zou de historische context van de

56 Waarschijnlijk vormden de Nazoreeërs een orthodoxe joods-christelijke groepering, waarvan de sektarische Ebionieten (die o.a. de maagdelijke geboorte ontkenden) een latere afsplitsing zijn. Naast de heilige Geschriften las men tenminste één christelijk evangelie: Matteüs of een bewerking daarvan. Dit 'evangelie naar de Hebreëen' (ook wel bekend als evangelie van de Nazoreeërs of van de Ebionieten) was in Hebreuws kwadraatschrift geschreven en werd door sommige gebruikers als het authentieke Matteüs-evangelie beschouwd. Het document zelf is niet bewaard gebleven, wel enkele in het Grieks vertaalde fragmenten. Zie Van Bruggen, *Christus op aarde*, 41-44 en Pritz, *Nazarene Jewish Christianity*, 83-94.

57 Volgens Irenaeus publiceerde Matteüs zijn evangelie bij de Hebreëen in hun eigen taal (bij Eusebius, *Kerkgeschiedenis* V 8,2). En Eusebius zegt dat de apostel Matteüs zijn evangelie in zijn moedertaal op schrift had gesteld alvorens naar de volken te gaan, als een soort compensatie voor zijn verdere afwezigheid bij zijn volksgenoten (*Kerkgeschiedenis* III 24,6).

58 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* IV 5,2.

59 Uit inhoud van de Hebreënbrief krijgen we de indruk dat de offerdienst nog niet opgehouden was (Heb.10,2a), hoewel ook gezegd wordt dat het huidige verbond verouderd is en om die reden de verdwijning nabij (Heb.8,13). Dat de lezers moeten letten op het levenseinde van hun voorgangers, lijkt een zinspeling op de gewelddadige dood van mannen als Jakobus, de broer van de Heer. De Hebreënbrief zou dan geschreven kunnen zijn in de tijd tussen de dood van Jakobus (62 na Chr.) en de tempelverwoesting (70 na Chr.).

gemeente van Jeruzalem tijdens de besproken periode wel eens van belang kunnen zijn.^{60 61}

Dit onderzoek heeft uitgewezen dat het vertrek van de gemeente van Jeruzalem naar Pella in de Dekapolis niet alleen tot de historische feitelijkheden behoort, maar ook een historische betekenis heeft gehad. Het was geen enkele reis, maar om zo te zeggen een retourvlucht. Niet om het verleden achter te laten, maar om de toekomst binnen te gaan. Het vertrek van de joodse christenen naar Pella is dus in meerdere opzichten een *vlucht naar voren* geweest.

Bijlage: de Pseudo-Clementinen

Koester besteedt met betrekking tot de Pella-traditie veel aandacht aan de Pseudo-Clementijnse literatuur, een fictieve autobiografie van Clemens van Rome.⁶² Het Griekse origineel is verloren gegaan, maar er zijn fragmenten bewaard gebleven van vertalingen in het Latijn en het Syrisch. De werkelijke auteur is waarschijnlijk een joodse christen uit Judea, die ongeveer 200 na Chr. leefde.

In deze oude joods-christelijke tekst komt een passage voor die zich aandient als een prediking van de apostel Petrus over de komst van de ware Profeet. De dreigende oorlog en de val van Jeruzalem zijn vermeld als uiterlijke tekenen van het einde van het jodendom.

Gezinspeeld wordt op een goddelijke redding van degenen die geloven in Jezus Christus als de ware Profeet en die zich hebben laten dopen in zijn naam: zij zullen ongedeerd blijven in de oorlog die Jeruzalem bedreigt en op een veilige (of: versterkte) plaats van het land verzameld worden (*Herkenningen* I 37,2 en 39,3).

In hoeverre deze vage verwijzing overeenkomt met de Pella-traditie, zoals we die aantreffen bij Eusebius en Epifanius, is een punt van discussie. Was Pella de verzamelplaats? Strecker meende van wel, omdat hij een kleine groep joodse christenen uit Pella als (legendarische) informatiebron beschouwde.⁶³ Maar zo ontstaat een cirkelredenering. Een plaatsnaam ontbreekt en van een bewuste vlucht uit de stad Jeruzalem is geen sprake.

60 Zijn bijvoorbeeld met de huidige 'voorgangers' van de gemeente (Heb.13,17.24), van wie niemand bij name genoemd wordt, dezelfde personen bedoeld als de niet nader aangeduide 'aanzienlijken', die volgens Eusebius leiding gaven aan het vertrek van de joodse christenen naar Pella?

61 Verder is te overwegen of de (eind)redactie van *Het onderwijs van de twaalf apostelen*, een complex geschrift uit de tweede helft van de eerste eeuw na Chr. dat tot de Apostolische Vaders wordt gerekend, niet in Pella gesitueerd kan worden (verg. Adam, "Erwägungen", 68-70).

62 Koester, "Origin and Significance", 97-103.

63 Strecker, *Judentum*, 229-231; 253-254.

Verheyden wil van een toespeling op de vlucht naar Pella niets weten, omdat de auteur volgens hem doelt op een redding door middel van de doop. Dit is geen redding uit de militaire of politieke ondergang van de stad, zo betoogt Verheyden, maar een redding van religieuze aard.⁶⁴ Zijn argumentatie, gebaseerd op de vermeende superioriteit van de Latijnse vertaling, houdt echter onvoldoende rekening met de uitdrukking: 'veilige (of: versterkte) plaats *van het land*' in de Syrische vertaling. Die geografische notitie moet toch een aardse basis hebben, zelfs als het een verwijzing is naar een hemelse werkelijkheid (verg. Js.26,1: 'wij hebben een sterke stad').

Niettemin blijft onzeker of dan aan de stad Pella in Transjordanië is gedacht. Daar zocht de gemeente van Jeruzalem immers veiligheid *buiten* het (joodse) land, namelijk in het gebied van de Dekapolis.

Ook een verwijzing naar een stad als Jericho is een serieuze mogelijkheid om de tekst te begrijpen: Jericho ligt *binnen* het (joodse) land.⁶⁵ Aan het slot van het besproken fragment wordt melding gemaakt van het vertrek van de christenen uit Jeruzalem, vroeg in de ochtend na de moord op Jakobus. Ongeveer 5000 man sterk, trok men toen uit veiligheidsoverwegingen naar het nabijgelegen Jericho om daar de volgende dertig dagen te blijven (*Herkenningen* I 71,2.5). Wat er na die maand gebeurde, wordt helaas niet meer vermeld in deze slechts fragmentarisch bewaard gebleven traditie.

Wehnert, die liever wil spreken over een emigratie als gevolg van de dood van Jakobus, zegt dat men vanuit Jericho, een belangrijk verkeersknooppunt, via de Jordaanvallei zonder omwegen het noordelijker gelegen Pella kon bereiken.⁶⁶ Hij ziet dan evenwel over het hoofd, dat de tekst een afgeronde periode van dertig dagen verblijf in Jericho noemt. Men had toch ook direct door kunnen reizen naar Pella? Nu dit blijkbaar volgens deze traditie niet het geval is geweest, ligt het veel meer voor de hand dat de gemeente ongeveer een maand later, toen de situatie minder gevaarlijk was, vanuit Jericho terugkeerde naar Jeruzalem.

Onze conclusie moet wel zijn dat de traditie van redding van christenen uit de oorlog, zoals die in de Pseudo-Clementijnse literatuur voorkomt, te onduidelijk is geformuleerd en daarom te weinig aanknopingspunten biedt om die te kunnen koppelen aan de vlucht naar Pella.

Geciteerde literatuur

- Adam, A. "Erwägungen zur Herkunft der Didache." In *Sprache und Dogma. Untersuchungen zu Grundproblemen der Kirchengeschichte*, herausgegeben von G. Ruhbach, 24-70. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1969.

64 Verheyden, *Vlucht*, 23-28.

65 Jones, *Ancient Jewish Christian Source*, 158.

66 Wehnert, "Auswanderung", 250.

- Balabanski, V. *Eschatology in the making. Mark, Matthew and the Didache*. Cambridge: University Press, 1997.
- Bauckham, R.J. *Jude and the Relatives of Jesus in the Early Church*. Edinburgh: T&T Clark, 1990.
- Bietenhard, H. "Die syrische Dekapolis von Pompeius bis Traian. Ein Kapitel aus der neutestamentliche Zeitgeschichte." In *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.8*, herausgegeben von H. Temporini, 220-261. Berlin: De Gruyter, 1977.
- Brandon, S.G.F. *The Fall of Jerusalem and the Christian Church. A Study of the Effects of the Jewish Overthrow of A.D. 70 on Christianity*. London: SPCK, 1951; Second Edition 1957.
- Brandon, S.G.F. *Jesus and the Zealots. A Study of the Political Factor in Primitive Christianity*. Manchester: University Press, 1967.
- Bruggen, J. van. *Ambten in de apostolische kerk. Een exegetisch mozaïek*. Kampen: Kok, 1984.
- Bruggen, J. van. *Christus op aarde. Zijn levensbeschrijving door leerlingen en tijdgenoten*. Kampen: Kok, 1987.
- Broek, R. van den. "Der Brief des Jakobus an Quadratus und das Problem der jüdenchristliche Bischöfe von Jerusalem." In *Text and Testimony*, edited by T. Baarda e.a. (feestbundel A.F.J. Klijn), 56-65. Kampen: Kok, 1988.
- Elderen, B. van. "Early Christianity in Transjordan." *Tyndale Bulletin* 45.1 (1994): 97-117.
- Fahner, Chr. *Eusebius' Kerkgeschiedenis. Vertaald, bewerkt en van aantekeningen voorzien*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000.
- Gray, B.C. "The Movements of the Jerusalem Church During the First Jewish War." *Journal of Ecclesiastical History* 24 (1973): 1-7.
- Gunther, J.J. "The Fate of the Jerusalem Church. The Flight to Pella." *Theologische Zeitschrift* 29 (1973): 81-94.
- Jones, F.S. *An Ancient Jewish Christian Source on the History of Christianity. Pseudo-Clementine Recognitions 1.27-71*. Atlanta: Scholars Press, 1995.
- Koester, H. "The Origin and Significance of the Flight to Pella Tradition." *The Catholic Biblical Quarterly* 51 (1989): 90-106.
- Luttkhuizen, G.P. "Vroeg-christelijk jodendom." In *Jodendom en vroeg christendom: continuïteit en discontinuïteit*, onder redactie van T. Baarda e.a., 163-189. Kampen: Kok, 1991.
- Lüdemann, G. *Paulus der Heidenapostel. Band 2: Antipaulinismus im frühen Christentum*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- Marshall, I.H. *The Gospel of Luke. A Commentary of the Greek Text*. (The New International Greek Commentary). Exeter: Paternoster Press, 1978.
- Mulder, H. *De verwoesting van Jeruzalem en haar gevolgen*. Amsterdam: Ton Bolland, 1972.
- Mulder, H. "De eerste gemeente (tot het einde van de eerste eeuw)." In *Bijbels Handboek. Deel III: Het Nieuwe Testament*, edited by A.S. van der Woude e.a., 126-156. Kampen: Kok, 1987.

- Pixner, B. *Wege des Messias und Stätten der Urkirche*. Herausgegeben von Rainer Riesner. Gießen: Brunnen Verlag, 1991.
- Pritz, R.A. *Nazarene Jewish Christianity. From the End of the New Testament Period Until Its Disappearance in the Fourth Century*. Jerusalem: Magness Press, 1988.
- Reicke, B. "Synoptic Prophecies on the Destruction of Jerusalem." In *Studies in New Testament and Early Christian Literature. Essays in Honor of Allen P. Wikgren*, edited by D.E. Aune, 121-134. Leiden: Brill, 1972.
- Schlatter, A. *Synagoge und Kirche bis zum Barkochba-Aufstand. Vier Studien zur Geschichte des Rabinats und der jüdischen Christenheit in den ersten zwei Jahrhunderten*. Stuttgart: Calwer Verlag, 1966.
- Simon, M. "La Migration à Pella – Légende ou réalité?" in *Le Christianisme antique et son contexte religieux. Scripta Varia*, Volume II, 477-494. Tübingen: Mohr, 1981.
- Sowers, S. "The Circumstances and Recollection of the Pella Flight." *Theologische Zeitschrift* 26 (1970): 315-320.
- Strecker, G. *Das Judenchristentum in den Pseudoklementinen*. Zweite Auflage. Berlin: Akademie Verlag, 1958.
- Verheyden, J. *De vlucht van de christenen naar Pella. Onderzoek van het getuigenis van Eusebius en Epiphanius*. Brussel: Paleis der Academiën, 1988.
- Verheyden, J. "The Flight of the Christians to Pella." *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 66 (1990): 368-384.
- Wagemakers, B. "De vlucht naar Pella. Een oude discussie en een nieuwe suggestie." *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 56 (2002): 89-98.
- Wehnert, J. "Die Auswanderung der Jerusalemer Christen nach Pella – historisches Faktum oder theologische Konstruktion? Kritische Bemerkungen zu einem neuen Buch." *Zeitschrift für die Kirchengeschichte* 102 (1991): 231-255.